

George Bogdan ȚĂRA
(Universitatea de Vest
din Timișoara) | **Concepția Școlii Ardelene
despre criză, normă și progres
în limbă**

Abstract: (The Transylvanian School's Conception of Crisis, Norm, and Progress in Language)

Starting from notions of *crisis*, *norme* and *progress* and the idea that a language dies when it ceases to evolve naturally (E. Coșeriu 1997), our paper aims to reflect on the dynamics of language from the perspective of those who propose models for its evolution. At the end of the 18th century and the beginning of the 19th century, the representatives of the Transylvanian School (Școala Ardeleană), observing the "damage to their own language", the state of "barbarism" and decline into which its speakers had fallen, developed normative works aimed to "perfect" the mother tongue into an ideal and exemplary language model. In their view, the grammatical norm, although restrictive, is not a form of blocking the evolution of language, but rather an instrument for modernizing it according to the model of European languages of culture.

Keywords: *crisis, grammatical norm, progress, Școala Ardeleană, linguistic consciousness.*

Rezumat: Plecând de la noțiunile de *criză*, *normă* și *progres* și de la ideea că o limbă moare atunci când încetează să evolueze în mod natural (E. Coșeriu 1997), comunicarea noastră își propune o reflecție asupra dinamicii limbii din perspectiva celor care propun modele de evoluție a acesteia. La sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul celui de-al XIX-lea, reprezentanții Școlii Ardelene constatând „vătămarea propriei limbi”, starea de „barbarie” și înapoiere în care au ajuns vorbitorii ei, elaborează lucrări normative, care să conducă la „desăvârșirea” limbii materne, la un model de limbă ideal și exemplar. În concepția lor, norma gramaticală, deși restrictivă, nu este o formă de blocare a evoluției limbii, ci, dimpotrivă, un instrument de modernizare a ei după modelul limbilor de cultură europene.

Cuvinte-cheie: *criză, normă gramaticală, progres, Școala Ardeleană, conștiință lingvistică.*

În această lucrare, pornind de la termenii enunțați în titlu și de la relația strânsă, cauzală, dintre ei, observăm cum, în concepția Școlii Ardelene, o stare de criză în planul limbii își găsește rezolvarea cu ajutorul normei care, deși restrictivă și unificatoare, reprezintă o soluție de deschidere și progres.

1. Preliminarii etimologice

Cei trei termeni denumesc noțiuni care depășesc cu mult aria lingvisticii. Cu excepția cuvântului *normă*, ceilalți doi nu sunt specifici domeniului limbii, fiind întâlniți mai cu seamă în limbajul economic, politic, filozofic, medical etc. În afara sensurilor specializate, acești termeni au dezvoltat însă accepțiuni cu care au intrat și

în limba comună, având o frecvență ridicată mai ales în anumite perioade istorice. O scurtă privire asupra etimologiei lor directe, ca neologisme din franceză, și indirecte, din greacă și latină, poate justifica folosirea acestora în lucrarea de față.

1.1. *Criză*

În limba greacă, *κρίσις* (krisis) este unul din cei mai importanți derivați ai verbului *κρίνω* (krinō) „a separa, a distinge, a alege; a decide”, alături de alți derivați, precum: *κρίτης* (kritēs) „cel care decide; cel care judecă; arbitru”, *κρίτηρ* (kritēr) „judecător” și *κριτήριο* (kritērion) „capacitatea de a judeca; tribunal, judecată”. Atestate la Platon și Aristotel, sensurile lui *κρίσις* se dezvoltă de la general: 1. „acțiunea sau facultatea de a distinge”; 2. „acțiunea de a alege”; 3. „acțiunea de a separa”, la particular, în limbajul juridic și în cel medical: „acțiunea de a decide (într-o luptă, într-un tribunal); fază decisivă a unei boli (med.)” (v. Bailly 2000 s.v. *κρίσις*).

Cuvântul apare târziu, în latina medicală, din perioada medievală: *crisis*.

În limba franceză, primul sens al substantivului *crise* este cel vechi, medical, referitor la faza critică a unei boli. Abia după 1690, prin analogie, sensul a evoluat, cuvântul fiind atestat în diverse sintagme referitoare la viața socială, culturală, politică etc.: *crise économique*, *crise ministérielle*, *crise diplomatique* etc. (v. Robert 2009 s.v. *crise*), dar și *crise de l'enseignement*, *crise des valeurs morales* (v. DAF 2025 s.v. *crise*).

Prin urmare, pornind de la *criză*, ca mod de a distinge între forme, reguli și manifestări, se ajunge la o *criză* a discernământului, a ideilor, ambele putându-se reflecta în cadrul limbii.

Mai mult, capacitatea de a distinge corect este fundamentul însuși al cunoașterii, după cum afirmă Eugeniu Coșeriu: „[...] trebuie să insistăm asupra faptului că a cunoaște înseamnă tocmai a distinge [...]” (Coșeriu 1997, 46).

1.2. *Normă*

În franceză, ca în latină, *normă* (fr. *norme*, lat. *norma*) este sinonim cu *regulă* (fr. *règle*, lat. *regula*) și ambele provin din limbajul geometriei, unde au sensul de „riglă”, „echer”, „instrument folosit pentru a îndrepta, a face ceva să fie drept” (v. Gaffiot 2000 s.v. *norma* și s.v. *regula*). Cu sens figurat, ambii termeni se folosesc atât în limbajul juridic, cât și atunci când se vorbește despre corectitudine în limbă. La Cicero (*Brutus* 258), apare clar exprimată convingerea că cea mai rea, mai defectuoasă este regula uzului (*prauissima consuetudinis regula*), deoarece vorbirea trebuie purificată (*expurgandus est sermo*) ca prin foc de o știință (*ratio*) care nu poate fi schimbată (*quae mutari non potest*).

Nu ne propunem să intrăm în problema intens dezbătută și în prezent a relației dintre *normă* și *uz*, dintre *normă* și *sistem* sau a tipurilor de norme existente în funcție de nivelul vorbit sau scris al limbii (v. Oprea 2024, 289-294). Precizăm, de la început, că ne vom referi la *norma* limbii literare, a limbii cultivate și, în cadrul acesteia, mai exact la *norma gramaticală*, adică la cea cuprinsă în cărți normative (descriptive sau prescriptive), pentru că aceasta dovedește cel mai clar formarea unei conștiințe

lingvistice. În același timp, existența ei înseamnă conștiința prealabilă a unei crize, a unei necesități în limbă, și, de asemenea, conștiința unui progres, a depășirii unei crize prezente și a celor viitoare.

1.3. Progres

Sensul concret al fr. *progrès* „acțiunea de a avansa” (< lat. *progressus* „mers înainte”; v. *pro-gradior* „a pași în față”) este considerat, astăzi, învechit. Sensul figurat, cu care cuvântul a intrat în română, este meliorativ: „evoluție, dezvoltare”. Nu este, însă, un sens modern, pentru că, deja la Cicero (*Tusculanes* 4, 44), se exprimă convingerea că cei mai importanți reprezentanți ai filozofiei nu ar fi făcut niciodată atâtea progrese în studiile lor (*numquam in suis studiis tantos progressus*) fără o pasiune arzătoare (*sine flagranti cupiditate*). Astfel, cuvântul are o întrebuintă veche în contexte legate de evoluția gândirii și, implicit, a redării ei prin limbă.

2. Considerații lingvistice

2.1. Norma, între variabilitatea și stabilitatea limbii

În finalul celebrei sale cărți, *Sincronie, diacronie și istorie*, E. Coșeriu concluzionează: „Limba se face prin schimbare și « moare » ca atare atunci când încetează să se schimbe” (Coșeriu 1997, 246). Rezultă de aici că tocmai „stagnarea” limbii o duce pe aceasta într-o stare de criză.

Desigur, savantul avea în vedere, în acest caz, limba ca „obiect istoric”, având o existență istorică, asemenea vorbitorilor ei. Față de schimbarea permanentă a limbii (istorice), sistemul (limbii) „este, în sine, imuabil” (Coșeriu 1997, 246) și trebuie înțeles „ca « sistem de posibilități »”, a cărui stabilitate este afectată atunci când „intervine o « mutație », o răsturnare totală a *normei* într-un sens sau altul” (Coșeriu 1997, 247). Pe de altă parte, *norma*, spune E. Coșeriu (1997, 224, nota 65), este cea care asigură „echilibrul sistemului”, ea fiind, prin urmare, necesară acestuia.

Aparent, ca element de stabilitate, rațiunea *normei* este de a fixa limba, limitând posibilitățile sistemului și restrângând variațiile uzului. Limba (limbajul) fiind înclinată spre o varietate de realizări individuale, este rolul *normei* să-i asigure „inteligibilitatea”, deoarece prin normele prescriptive se obține tocmai o blocare a limbii într-un anumit stadiu:

Languages are naturally subject to variation and change; without some norms, established naturally or by convention, it is likely that there would be so much individual variation that mutual intelligibility would be nearly impossible. Prescriptive norms often intend to fix to language in a certain state, so that any variation from them would be a violation of the norms of the language, and therefore ‘incorrect’.” (Bowerman 2006 s.v. *Norms and Correctness*).

Există, însă, o opoziție fundamentală, un „permanent dezacord” între cunoașterea *normei* și a sistemului:

„Cunoașterea normei implică un grad de cultură mai înalt, căci înseamnă cunoașterea nu numai a ceea ce este posibil, a ceea ce se poate spune într-o limbă fără a-i afecta funcționalitatea, ci și a ceea ce efectiv se spune și s-a spus, adică înseamnă a fi informat asupra realizării ei tradiționale.” (Coșeriu 1997, 121).

2.2. Norma literară și norma lingvistică

Recent, într-o secțiune dedicată raportului dintre norma literară (cultă) și norma lingvistică¹, Alexandru Gafton pornește de la ideea că „norma literară se constituie ca răspuns stimulat și exersat al structurilor la anumite tipuri de nevoi” (Gafton 2025, 58). Înțelegând *nevoia* ca „lipsă a ceva necesar” putem deduce că acumularea nevoilor conduce, inevitabil, la o stare de criză. Autorul observă că nevoile și răspunsurile la acestea dau naștere unui proces care „nu se petrece concomitent și egal la nivelul populației, ci diferențiat, în funcție de stările de dezvoltare a comunităților componente” (Gafton 2025, 58). Mai mult, chiar în cadrul acelorași comunități, aflate la un anumit nivel de evoluție, procesul se manifestă „doar la categoria socială de vorbitori care resimte imperios nevoia” (Gafton 2025, 58) sau, cu alte cuvinte, care dobândește conștiința necesității, a unei crize ce trebuie să-și găsească rezolvarea:

„În sfârșit, indiferent de diferențierea ratelor cu care se petrece procesul, la nivelul populației, într-o anumită etapă a dezvoltării ei, nevoia va genera forțele capabile să acumuleze energia necesară constituirii unei norme literare unitare.” (Gafton 2025, 58).

Formarea unei norme având această principală caracteristică ar putea conduce la un ideal de limbă unică și unitară. Aceasta ar reprezenta rezolvarea unei multitudini de crize profunde, care au cauze nu doar lingvistice, ci și culturale, de mentalitate și sociale:

„Prin urmare, aspectele literare sunt efectele unor nevoi ce pun în mișcare acțiuni de tip agonistic cu rol selectiv-constitativ: a) producerea normei literare se datorează într-o mai mare măsură segregărilor și reîntrebuințării decât dezvoltărilor normei lingvistice; b) ca produs diastratic al unei categorii de vorbitori, ea este rezultatul unei lupte intracomunitare; c) ca produs supraordonat dialectal, ea este rezultatul unei lupte diastratice intrapopulaționale.” (Gafton 2025, 58-59).

Lupta aceasta nu se rezumă, însă, la un proces unificator, de limitare a variantelor și chiar de suprimare a unor tendințe mai mult sau mai puțin firești, în contextul variabilității limbii, în special a aspectului ei vorbit. Norma literară, care este „o variantă a normei lingvistice pe care se întemeiază” (Gafton 2025, 58) nu se raportează doar la aceasta, ci și la „soluțiile altor modele culte” (Gafton 2025, 58). Acestea înseamnă deschideri, rezolvări, tendințe noi, modalități de îmbogățire la toate nivelurile

¹ Vezi Alexandru Gafton, *Cazul normei lingvistice*, în *Știință și ideologie*, Editura Universității de Vest din Timișoara, 2025, p. 57-63.

limbii. Astfel, norma cultă (literară) nu doar limitează creativitatea normei lingvistice, ci devine soluția pentru diversificarea acesteia, prin importul și adaptarea unor modele noi, dar compatibile. Așadar, norma nu este doar unificatoare, ci și înnoitoare, o sursă permanentă de progres, de modernizare și de evoluție necesară vitalității unei limbi.

3. Școala Ardeleană și conștiința crizei

Se știe că șansa societăților conservatoare, care nu se dezvoltă coerent, organic, este evoluția periodică și, oarecum, ciclică, prin revoluții. Acest fapt este atestat, în mod evident, și de evoluția limbii în diferite momente istorice.

Sușținând perspectiva lui A. Meillet, G. Ivănescu, avea convingerea că o privire diacronică asupra limbii ar arăta că în viața oricăreia dintre ele „există epoci de mai intensă schimbare și epoci de relativă stagnare” (Ivănescu 1950, 9). Se poate pune întrebarea în care din cele două tipuri de perioade rolul normei este mai important? Aparent, norma, care își propune să unifice și să fixeze, ar contribui la o perioadă de stagnare, de rezistență la schimbare. Pe de altă parte, tocmai normele, adaptate epocii și nivelului de evoluție culturală a societății, devin necesare pentru a crea cadrul prin care se poate depăși starea de blocaj, permițând progresul.

În istoria culturii române, activitatea Școlii Ardelene poate fi asimilată cu prima revoluție majoră, conștientă și programatică, de normare a limbii române după modelul limbilor europene (italiana, franceza, germana), dar mai ales al latinei, limba de cultură a Europei. Acestea reprezentau atât sursa, cât și calea pentru un progres necesar în limba și gândirea românească a secolelor XVII-XVIII. Așa cum reiese din propriile lor mărturisiri, motivația corifeilor Școlii Ardelene a avut la bază conștiința unor crize profunde, diferite, dar convergente.

Fără a avea pretenția de a trata exhaustiv problema, vom menționa, mai jos, câteva dintre aceste mărturisiri pe care autorii le-au făcut în preambulele propriilor cărți normative.

3.1. Criza limbii române, determinată de conjuncturi istorice și culturale

Pentru Samuel Micu și Gheorghe Șincai, în *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* [Elementele limbii dacoromâne sau valahice], (1780), modelul slav adoptat de biserica românilor este văzut ca un accident al istoriei, care a condus la o ruptură nu atât religioasă și spirituală, cu biserica din Occidentul latin, cât mai ales lingvistică, cu latina cultă:

„[...] rezultă că strămoșii noștri au căzut în starea de barbarie în care ne aflăm și acum, atunci când, din nefericire, au început să folosească limba slavonă sau (dacă preferi) ilirică în slujbele religioase pe vremea Conciliului de la Florența” (Micu, Șincai 1780, 42).

Deși este vorba de o criză a celui mai înalt nivel al limbii, prelungită pe mai multe secole, există și o rezolvare a ei, pe baze normative, propagate prin școală, ca element de progres.

„Apoi alți domnitori români au urmat exemplul său, chiar dacă au adus un îndoit prejudiciu întregului neam, și anume, o îndelungată ruptură dintre acest neam și Biserica latină și o foarte mare vătămare a propriei limbi [...] pentru al doilea, s-a găsit deja un remediu parțial, căci la scurtă vreme după aceea, după un secol, înaintașii noștri au renunțat la limba slavonă, păstrând însă slovele; iar noi vom continua, străduindu-ne să fie înființate școli românești după modelul celor germane austriece cu bunăvoința preaauguștilor împărați.” (Micu, Șincai 1780, 43).

Nicolae Maniu Montan (*Orthoepia latina, latino-valachica, hungarica et serbo-valachica*, 1826), pledează pentru revenirea la „literile latinești, care sunt a noastre, și numai prin acestea putem cultiva limba noastră după natura sa” (Maniu Montan 1826, 973). Recurgând la istorie, autorul povestește că „slovenii” și „grecii”, știind că românii „sunt una cu italii prin neam” și de frică „să nu se împreune cu Biserica Latinească [...] i-au amăgit” să preia alfabetului chirilic și, odată cu el, „limba slavonească” în bisericile lor. Soluția propusă și aplicată de autor este învățarea de către elevi a scrisului și cititului cu litere latine, dar și înțelegerea „cauzelor care ne îndeamnă a cuprinde aceste litere” (Maniu Montan 1826, 974).

3.2. Criza limbii române ca limbă pentru străini

Ioan Piuariu-Molnar (*Deutsch-Walachische sprachlehre* [Gramatică germano-română], 1788), vorbind despre necesitatea cunoașterii limbii române în „afaceri”, de către „băștinașul ungar și neamț” din Transilvania, Bucovina, Banat și din unele părți ale Ungariei, observă că practicarea românei, oricât de simplă ar fi, „rar se întâlnește, din pricina lipsei unei instruiți în acest scop, o cunoaștere gramatical corectă a acesteia” (Piuariu-Molnar 1788, 134).

Ieșirea din această criză este, pentru autorul medic al gramaticii, „să pună cap la cap aici reguli complete, exacte și specifice”. Fără a intenționa să elaboreze o „gramatică detaliată, savantă”, el recunoaște că vrea să dea cititorilor o „încercare de popularizare al cărei principal merit constă în caracterul complet și corect al regulilor și în scurtimea lecturii” (Piuariu-Molnar 1788, 135).

3.3. Criza cunoașterii

Radu Tempea (*Gramatică românească*, 1797) vede legătura care există între domeniile cele mai înalte ale științei, considerând gramatica o cale de progres în cunoaștere: „învățătura filosoficească fără de retorică și retorica fără de măiestria gramaticească a se învăța nu se poate”, trăgând concluzia că „măiestria gramaticească este începerea și povețuirea spre toate celelalte măiestrii și științe înalte” (Tempea 1797, 172).

Consecințele necunoașterii regulilor gramaticale sunt mult mai profunde decât folosirea incorectă a limbii și, prin urmare, coruperea acesteia în raport cu originea ei. Lipsa unei reflecții științifice asupra normelor limbii și lipsa cărților care să le facă cunoscute afectează însăși capacitatea de înțelegere și cunoaștere, nepermițând progresul, ci întoarcerea în „întunerecul necunoștinții”:

„Însă măhnire întru adevăr, căci lipsindu-ne această mai întâiu trebuincioasă măiestrie, ce au putut alta naște, fără decât dezrădăcinarea mai întâiu a limbii noastre românești (care au fost cea râmlenească), după aceea lipsa cărților de măiestriile și științele ceale înalte, apoi îmbeznierea minții, înecarea de tot în prostie și neștiință și, iată, acum, sântem ce ne vedem cu ochii și ne simțim pre noi înșine.” (Tempea 1797, 172).

Lipsa cărților bisericești în limba română a înlesnit, pentru același autor, pătrunderea celor „slovenești”, fapt ce nu a mai permis cultivarea limbii prin texte care țin de spiritualitate și blocarea acesteia la nivelul comunicării orale de bază:

„Și așa, limba noastră stricându-să, ba mai de tot înțelenindu-să, au pierdut și măiestria grăirii, care neavând părinții noștri grijă de a o iscusi, toată neștiința și varvaria au cuprins pre neamul nostru și au căzut în mare prostie” (Tempea 1797, 174).

Singura cale de progres, cea care a reprezentat o șansă pentru cultura de până atunci, au fost traducerile datorate unor învățați care, în lipsa unor gramatici, au introdus forme și sensuri noi într-o limbă săracă din punct de vedere cultural:

„Târziu după aceea, am avut norocire de unii înțelepți oameni spre fericirea noastră râvnitoriu care au început a deștepta limba românească, măcar că, de nu cu măiestria gramaticii, încă tot cu întoarcerea oareșcăroră cărți bisericești în limba noastră” (Tempea 1797, 174).

3.4. Criza cuvintelor

Paul Iorgovici (*Observații de limba rumânească*, 1799) deplânge lipsa cuvintelor adaptate cunoștințelor din vremea sa: „așa departe am căzut din floarea științelor și a limbii” (Iorgovici 1799, 194), dar identifică atât cauza acestei stări „pentru că științele, ca pricină a cuvintelor acelora, s-au veștezit în limba noastră, una cu starea nații” (Iorgovici 1799, 194-195), cât și calea de urmat pentru crearea unui lexic neologic: „[...] cetitoriuile [...] te vei încredința că cuvintele cele de lipsă în limba noastră pentru științe se cuprind învăluite în rădăcina cuvintelor a limbii noastre” (Iorgovici 1799, 194), prin urmare „[...] scutură a tot cuvântului rădăcina și de acolo trage atâtea cuvinte pre cât se poate întinge puterea vorbei de rădăcină” (Iorgovici 1799, 195), „din cuvintele limbii românești ceii de rădăcină suge cu acu minții tale, ca albina din flori, cuvinte spre înfrumșetarea limbii noastre” (Iorgovici 1799, 195). Exprimarea

de mai sus dovedește pe deplin tocmai absența unei terminologii gramaticale. În ciuda acestui fapt, metoda propusă de autor este clară, în acord atât cu mijloacele cunoscute de îmbogățire a vocabularului (derivarea), cât și cu păstrarea identității lingvistice (rădăcinile cuvintelor vechi ca bază de derivație). Și în acest caz, modernizarea limbii se va face după reguli firești, care să respecte evoluția uzului:

„[...] eu după regulile istoricești nu caut, ci mă uit numa la rădăcina națiii și a limbii, care neîndoit vine de la cea latinească și, din vorbele de rădăcină a limbii de acuma care se trag și tocma acelea sunt în limba cea veche, am aflat că se poate deriva mai multe cuvinte după regulile din însa limba cea de acuma trase, după modu cu carele acuma numai unele câteva așa derivate întrebuițăm” (Iorgovici 1799, 202).

Nu oricine are această pricepere, ci doar „unii oameni mai aleș la minte” (Iorgovici 1799, 198). Aceștia sunt cei școliți, care au depășit uzul comun și au dobândit înțelegerea sistemului și a direcției de evoluție a acestuia, stabilind regulile în mod natural, pentru a da posibilitatea unui progres care se evidențiază într-un nivel superior de limbă. Din rândul acestora s-au ales cei care

„au făcut regulile după care cuvintele a limbii aceia se așază întru înțelegerea lor, se alcătuesc și se grăiesc. Regulele acestea mai întâiu au fost numai răsfirete prin cuvinte, până când cineva din nație au dat sie osteneală de a duce regulile acelea într-o sistemă, adecă precum ele din natura lor una după alta urmează. De aici s-au născut la toată nația modu ales de a cuvânta între oamenii cei învățați” (Iorgovici 1799, 198).

Instrumentele pe care le fac acești oameni învățați pentru a nu se „zăuita” cuvintele „alese”, specifice științelor, se numesc „dicționare, iar cartea ce cuprinde în sine regulile învățătoare cum trebuie să se întrebuițeze așa cuvinte după proprietatea limbii se numește *gramatica*” (Iorgovici 1799, 200). Tocmai faptul că normele și efectele lor trebuie să respecte spiritul limbii determină progresul în cadrul lexicului, regulile asigurând acele modele productive, pe baza cărora se face îmbogățirea și diversificarea limbii.

Lexicul neologic astfel obținut nu mai este doar o sumă de terminologii, ci poate deveni o sursă pentru limba comună:

„Dacă într-o nație se aflu mai mulți oameni învățați, cuvintele acelea învățate mai deseori se aud, pân’ din zi în zi le încep a vorbi mai toți, și cei proști, și așa iese limba înmulțită cu multe feliuri de vorbe” (Iorgovici 1799, 200).

3.5. Criza instrumentelor de normare a limbii

Ioan Budai-Deleanu (*Lexicon românesc-nemțesc și nemțesc-românesc*, 1818) vede, în necesitatea creării unui lexicon, o cale de progres, un mod de armonizare culturală cu celelalte națiuni europene, față de care românii rămăseseră în urmă,

observând că „toate neamurile Europei au de mult acum lexicoanele sale, numai la neamul nostru lipsește o carte ce să poate zice spița cea de întâi a culturii [...]” (Budai-Deleanu 1818, 482). Cărturarul ardelean înțelege pe deplin rolul unor astfel de lucrări în formarea unei limbi literare unitare, pentru că „[...] lexicoanele au și alte daruri, adică nu numai hotăresc noimele cuvintelor și le fac stătătoare, ce în gura norodului din loc în loc se mută, dară pun și întâiul temei în învățăturilor [...]” (Budai-Deleanu 1818, 486). Selecția cuvintelor „care mai toate [...] s-au împrumutat de la greci și de la latini” (Budai-Deleanu 1818, 494), precum și a formelor acestor cuvinte conduce la ceea ce autorul numește „limba română îndreptată” (Budai-Deleanu 1818, 495), adică normată¹.

Gheorghe Constantin Roja (*Măiestria ghiovăsirii românești cu litere latinești*, 1809) accentuează nevoia unui lexicon și a unei gramatici într-un mod radical:

„Înainte de toate, dar, lipsește să lăpădăm din limba noastră toate cuvintele ceale streine și să punem în locul lor altele nevătămate românești, care sânt prin dezbinatele aceiași ghintă românească dialecte sămănate: aceasta o pot face capete românești, care știu dialectele limbii românești, precum și limba lătinească și cea italienească, cercând etimologia, adică izvorul fieștecărui cuvânt, și un lexicon curat românesc făcând. Lipsește mai încolo a se întocmi bine ceale opt părți ale vorbirii, carea se împlinește cu ajutorul gramaticii, a poeziei și a retoricii” (Roja 1809, 359).

Mai ponderat, doctorul Ioan Piuaru-Molnar (*Deutsch-Walachische sprachlehre* [Gramatică germano-română], 1788) nu dorește să scrie „o gramatică detaliată, savantă”, dar observă necesitatea simultană a instrumentelor normative și explicative ale limbii: „Dată fiind lipsa totală a unui dicționar, gramatica n-ar fi de mare utilitate, dacă nu ar reprezenta, într-o oarecare măsură, și dicționarul” (Piuaru-Molnar 1788, 135).

3.6. Criza regulilor ortografice

În procesul de modernizare a limbii, trecerea la alfabetul latin și adoptarea unei ortografii potrivite stării limbii erau văzute ca obligatorii și urgente, dar întâmpinau două dificultăți majore: ruperea de tradiția scrierii cu slove și preluarea unui model de scriere conform atât originii limbii, cât și nivelului ei de evoluție.

Gheorghe Constantin Roja (*Măiestria ghiovăsirii românești cu litere latinești*, 1809) consideră că pentru „iscusirea limbii” sunt necesare „ceale românești litere, iară

¹ Dificultatea unui asemenea demers îl duce pe Ion Budai-Deleanu (*Lexicon românesc-nemțesc și nemțesc-românesc*, 1818) la o adevărată criză personală, pe care o mărturisește cu disperare: „Cu toate aceste, nu o dată mă aflu biruit de greutatea și măhnicioasa nespornică lucrului, care nimene nu poate să-l preceapă, numa cel ce este osândit a face lexicoane. Întru acest chip, asuprit o parte de mărirea osteneții, de altă parte măhnit pentru lipsa cărților, nu o dată îmi venea să arunc toată a multor ani sudoare în foc.” (Budai-Deleanu 1818, 483).

nu ceale grecești, nici ceale chiriliane, cu care trăiesc sârbii” (Roja 1809, 361) și, astfel, cartea sa „cuprinde literele vechilor romani, adecă a strămoșilor noștri, cu care încalete cărțile ceale politicești să se scrie” (Roja 1809, 360-361). Tocmai acestea din urmă sunt văzute ca fiind „literele noastre”, iar celelalte ca „literele ceale străine”, cu care limba de până atunci „nu s-a iscusit” (Roja 1809, 361).

Ion Budai-Deleanu (*Fundamentele gramaticii românești, ce se mai zice și valahă* [Fundamenta grammatices linguae romaenicae seu ita dictae valachicae], 1812) precizează că, între „cunoscătorii limbii române” exista convingerea că scrierea cu slove era o piedică pentru normarea limbii, care nu se putea face decât după adoptarea scrierii cu alfabet latin: „toți cei care au crezut că această limbă trebuie scrisă cu litere chirilice, spre a fi așezată după regulile gramaticii, și-au pierdut degeaba timpul” (Budai-Deleanu 1812, 387).

În cunoscuta *Orthographia romana sive latino-valachica* [*Ortografia română sau latino-valahică*], (1819), Petru Maior constată că, deși trecuseră treizeci și nouă de ani de discuții între gramaticieni,

„nu s-a putut stabili cu claritate ce ortografie să fie folosită în scrierea cu alfabet latin, deoarece nu au reușit să se pună de acord între ei în privința îndepărtării din republica literelor românești a literelor chirilice, care au cufundat limba română în cel mai adânc întuneric, și a revenirii la străvechile litere latine [...]” (Maior 1819, 667).

Diferitele opinii existente în epocă (scrierea cu ortografie maghiară, germană sau conformă propriilor graiuri) nu făceau decât să prelungească această criză, percepută inclusiv de străini, pentru că „a făcut [...] mai dificilă învățarea limbii române și le-a îngreunat acestora legătura pe care și-o doreau cu românii” (Maior 1819, 667). Soluția era o ortografie latino-română, „conformă naturii limbii” (*indoli Valachicae linguae consentanea*), care „să cuprindă toate graiurile acestei limbi” (*omnes Dialectos eiusdem linguae comprehendat*), să o „înfațișeze tuturor națiilor, pe cât este posibil, într-o manieră accesibilă” (*medio omnibus nationibus, quoad eius fieri potest, aequae facilis reddatur*) și să ajute la desăvârșirea limbii române (*linguam Valachicam perfectiorem reddat*) (v. Maior 1819, 631; 668). Regăsim aici principiile pe care cărturarul ardelean le enunțase deja în *Animadversiones in orthographiam latino-valachicam* [*Obiecții la ortografia latino-română*] (1815) referitoare la ortografia latino-română: „să fie conformă cu înclinația naturală a limbii române” (*indoli Valachicae linguae sit conformis*), „să o desăvârșească” (*eandem linguam perficiat*), „să facă, pe cât posibil, mai ușoară cunoașterea scrisului și a cititului” (*rationem scribendi et legendi [...] faciliorem reddat*) și „să nu sporească fără trebuință cele ce există în realitate” (*entia non multiplicet absque necessitate*) (v. Maior 1819, 522; 530).

După cum se știe, modelul cel mai potrivit, care putea să întrunească toate aceste criterii era, pentru P. Maior, ortografia italiană, nu numai din cauza originii comune a celor două limbi, ci și pentru că ortografia italiană era „cunoscută în întreaga Europă”

(*in universa Europa est nota*) (Maior 1819, 668), devenind astfel un mijloc de modernizare și de occidentalizare a scrisului în limba română.

Pentru Ioan Corneli (*Reflexiones circa illa orthographiae in conscribendo dictionario daco-romano adhibendae puncta* [*Reflecții asupra acelor aspecte ale ortografiei ce trebuie folosită în scrierea Dicționarului dacoroman*], 1815), este necesară o nouă ortografie „după ce literele sloveno-rusești au fost eliminate din cursul public al administrației” (Corneli 1815, 558). Singura potrivită românei este cea „asemănătoare limbii mame și limbilor surori născute din ea, anume italiana, franceza și spaniola, adaptată totuși geniului ei (*attemperatam nihilominus genio suo*)” (Corneli 1815, 557), pentru că atât ortografia slavonă, cât și cea maghiară și germană „sunt diferite ca cerul de pământ de caracterul înăscut (*ab indole*) și de natura limbii (*natura linguae*) dacoromane [...]” (Corneli 1815, 557).

Constantin Diaconovici-Loga justifică redactarea normelor din *Ortografia sau dreapta-scrisoare pentru îndreptarea scriitorilor limbii românești* (1818) prin lipsa de unitate pe care o observă în scrierile românești:

„[...] văzând cum că, pentru lipsa ortografiei, câți scriitori până acum au tipărit vreo carte românească, întru atâtea feluri, după care cum s-au priceput au luat a scrie mulți cu destule sminte. Deci, pentru ca să se împedee odată smintele acestea, nu putuiu a mai întârziia cu *Ortografia*” (Diaconovici-Loga 1818, 609).

Regulile precizate de învățatul bănățean au în vedere un cadru comun pentru scrierea cu majuscule și minuscule, despărțirea în silabe, semnele ortografice ș.a. (v. Diaconovici-Loga 1818, 610).

3.7. Criză de conștiință a identității limbii

Vehement, dar cu o cultură vastă, având un simț și o cunoaștere a limbii care îl așază deasupra contemporanilor săi, Ioan Budai-Deleanu (*Fundamentele gramaticii românești, ce se mai zice și valahă* [*Fundamenta grammatices linguae romaenicae seu ita dictae valachicae*], 1812) are dubla conștiință a apartenenței românei la familia limbilor cu origine latină, dar și a diferențelor românei față de celelalte limbi romanice: „[...] mai ales pentru că am vrut să arăt totodată, cu această ocazie, că limba română nu este atât de depărtată de idiomurile originare din Lațiu, cum au socotit unii necunoscători ai ei” (Budai-Deleanu 1812, 382). Convingerile autorului provin nu numai de la autoritatea afirmațiilor istoricilor „vechi” și ale unor „oameni bine informați”, cât și de la „însăși structura limbii, examinată mai de aproape” (Budai-Deleanu 1812, 382).

Preocuparea pentru identitatea limbii este, totodată, preocuparea pentru direcția de evoluție a românei, pentru modernizarea ei după modelul romanic, singurul adaptabil bazei sale latine:

„Între acestea, româna noastră, cea mai neglijată, ca una mai îndepărtată și ascunsă în străfundul Europei, este astfel învăluită în veșmântul sarmatic și getic,

încât, la prima vedere, abia pare că a păstrat unele urme ale latinității. Dacă totuși vei da la o parte veșmintele barbare, vei găsi, desigur, că este limba romană, adică corpul însuși și structura internă este latină (deși îmbrăcată în formă străină) și de aceea a fost întotdeauna numită de către români *limba noastră românească* adică „lingua nostra romana.” (Budai-Deleanu 1812, 384).

Pentru I. Budai-Deleanu, normele gramaticale nu au doar rolul de a produce o dezvoltare cantitativă a limbii, ci și una calitativă, de selecție conștientă, pe baza unor principii care să îi asigure dezvoltarea în spirit latino-roman. Astfel, ele au și menirea de a bloca influențele excesive, mai ales când acestea sunt de conjunctură și nu provin din limbi înrudite și au fost impuse, pentru că în decursul istoriei, nobilimea a disprețuit „cuvintele curate strămoșești”, preferându-le pe cele „străine, turcești și grecești”. În acest caz, caracterul restrictiv al regulilor este doar aparent, deoarece ele orientează în mod natural limba spre o identitate de care se depărtase: „ca să pună odată stavilă acestei totale depravări a limbii, s-au găsi dintre români, la sfârșitul veacului trecut, unii care au stabilit reguli gramaticale” (Budai-Deleanu 1812, 387).

3.8. Criza (= lipsa) unei limbi cultivate (literare)

Conștiință lucidă, având, în același timp, intuiția limbii, harul limbajului artistic și informații din lecturi variate, Ioan Budai-Deleanu, face nu numai distincția necesară între română și celelalte limbi romanice, ci și între limba vorbită, spontană și cea scrisă, cultivată și normată. În *Dascalul românesc pentru temeiurile gramaticii românești* (c.1815 – 1820) învățatul ardelean explică:

„[...] vorba seau limba muselor nu este altă fără limba întru care se învață științele. Această limbă se află la toate neamurile politicite, la care floresc învățăturile, și este mai curată și curățită de toate smintelile ce se află la limba de obște a gloatei; cu un cuvânt, este limba lămurită și adusă la regule gramaticești, apoi și înmulțită cu cuvinte obicinuite la învățături, care nu se află la vorba de obște” (Budai-Deleanu 1815-1820, 458).

4. Concluzii

În concluzie, putem observa că nu limba, în sine, ca instrument, este în criză, atâta timp cât ea permite comunicarea și actualizarea, la nevoie, a potențialităților sistemului.

Există, însă, o conștiință a crizei limbii, legată de cea a societății și a mentalităților, care se manifestă numai la o categorie de vorbitori, și anume la cei care „consideră limba în mod reflexiv” (Coșeriu 1992-1993, 188), intelectualii (lingviști, literați, scriitori etc.).

În cazul Școlii Ardelene, pentru prima dată este vorba despre o generație de filologi, al căror prim scop este armonizarea în sus, ca o cale de progres, cu limbile de cultură europene, pe care le iau ca model. Conștiința crizei (a lipsei și a rămânerii în urmă) determină modernizarea limbii pe baza unor norme care, în viziunea lor, trebuie

să adapteze modelele străine uzului autohton, să-l îmbogățească. Considerăm că, față de această conștiință, purismul despre care se vorbește adesea în cazul Școlii Ardelene, înțeles ca „viziune raționalistă asupra limbii, care legifera dreptul și libertatea individului de a interveni în dezvoltarea ei” (Grecu 1973, 59-60), este secundar.

Prin urmare, conștiința crizei naște regula (norma), iar regula determină progresul.

Referințe bibliografice

- Bailly, A. 2000. *Dictionnaire grec-français*. Édition revue par L. Séchan et P. Chantraine. Paris: Hachette.
- Bowerman, S. 2006. *Norms and Correctness*, in *Encyclopedia of Language 7 Linguistics*, Keith Brown (ed.), second edition. Oxford: Elsevier Ltd. p. 701-703.
- Cicéron. 1968. *Tusculanes*, tome II (III-V). Texte établi par Georges Fohlen et traduit par Jules Humbert. Paris : Société d'Édition « Les Belles lettres ».
- Cicéron. 1973. *Brutus*. Texte établi et traduit par Jules Martha. Paris : Société d'Édition « Les Belles lettres ».
- Coșeriu, Eugen. 1992-1993. *Unitate lingvistică – unitate națională*, în *Prelegeri și congerințe (1992-1993)*. „Anuarul de lingvistică și istorie literară” (supliment). T.XXXIII, seria A. Lingvistică, p. 181-189.
- Coșeriu, Eugen. 1997. *Sincronie, diacronie și istorie. Problema schimbării lingvistice*, Versiune în limba română de Nicolae Saramandu. București: Editura Enciclopedică.
- DAF = ***. *Dictionnaire de l'Académie Française*. 9e édition (actuelle). (<https://www.dictionnaire-academie.fr/article/A9I0468>).
- Gaffiot, Félix. 2000. *Dictionnaire latin-français*. Nouvelle édition revue et augmentée sous la direction de Pierre Flobert. Paris: Hachette.
- Gafton, Alexandru. 2025. *Știință și ideologie*. Timișoara: Editura Universității de Vest din Timișoara.
- Grecu, Victor V. 1973. *Școala Ardeleană și unitatea limbii române literare*. Timișoara: Editura Facla.
- Ivănescu, G. 1950. *Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic*. Iași.
- Oprea, Ioan. 2024. *Probleme de conceptualizare în lingvistica actuală*, [Iași]: Institutul European.
- Robert, Paul. 2009. *Le Nouveau Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*. Texte remanié et amplifié sous la direction de Josette Rey-Debove et Alain Rey. Paris : Dictionnaires Le Robert-SEJER.

Surse

- Budai-Deleanu 1812 = Ioan Budai-Deleanu. 1812. *Fundamentele gramaticii românești, ce se mai zice și valahă* (traducere), în ***. 2018. *Școala Ardeleană*, II, *Scrieri lingvistice, Scrieri literare*, Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel. București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, p. 369-388.
- Budai-Deleanu 1815-1820 = Ioan Budai-Deleanu. c. 1815-1820. *Dascalul românesc pentru temeuriile gramaticii românești*, în ***. 2018. *Școala Ardeleană*, II, *Scrieri lingvistice, Scrieri literare*, Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel. București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, p. 457-481.
- Budai-Deleanu 1818 = Ioan Budai-Deleanu. 1812. *Lexicon românesc-nemțesc și nemțesc-românesc*, în ***. 2018. *Școala Ardeleană*, II, *Scrieri lingvistice, Scrieri literare*, Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel. București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, p. 482-521.
- Corneli 1815 = Ioan Corneli. 1815. *Reflecții asupra acelor aspecte ale ortografiei ce trebuie folosită în scrierea Dicționarului dacoroman* (traducere), în ***. 2018. *Școala Ardeleană*, II, *Scrieri lingvistice, Scrieri literare*, Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel. București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, p. 557-576.

- Diaconovici-Loga 1818 = Constantin Diaconovici Loga. 1818. *Ortografia sau dreapta-scrisoare pentru îndreptarea scriitorilor limbii românești*, în ***. 2018. *Școala Ardeleană, II, Scrieri lingvistice, Scrieri literare*, Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel. București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, p. 609-629.
- Iorgovici 1799 = Paul Iorgovici. 1799. *Observații de limba rumânească*, în ***. 2018. *Școala Ardeleană, II, Scrieri lingvistice, Scrieri literare*, Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel. București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, p. 194-228.
- Maior 1819 = Petru Maior. 1819. *Orthographia romana sive latino-valachica, Ortografia română sau latino-valahică* (traducere), în ***. 2018. *Școala Ardeleană, II, Scrieri lingvistice, Scrieri literare*, Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel. București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, p. 630-705.
- Maniu Montan 1826 = Nicolae Maniu Montan. 1826. *Orthoepia latina, latino-valachica, hungarica et serbo-valachica*, în ***. 2018. *Școala Ardeleană, II, Scrieri lingvistice, Scrieri literare*, Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel. București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, p. 972-984.
- Micu, Șincai 1780 = Samuil Micu, Gheorghe Șincai. 1780. *Elementele limbii dacoromâne sau valahice* (traducere), în ***. 2018. *Școala Ardeleană, II, Scrieri lingvistice, Scrieri literare*, Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel. București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, p. 41-81.
- Piuariu-Molnar 1788 = Ioan Piuariu Molnar. 1788. *Gramatică germano-română* (traducere), în ***. 2018. *Școala Ardeleană, II, Scrieri lingvistice, Scrieri literare*, Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel. București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, p. 133-151.
- Roja 1809 = Gheorghe Constantin Roja. 1809. *Măiestria ghiovăsirii românești cu litere latinești*, în ***. 2018. *Școala Ardeleană, II, Scrieri lingvistice, Scrieri literare*, Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel. București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, p. 357-368.
- Tempea 1797 = Radu Tempea. 1797. *Gramatică românească*, în ***. 2018. *Școala Ardeleană, II, Scrieri lingvistice, Scrieri literare*, Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel. București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, p. 171-193.